

Alfred Von Kremer ve Nathaniel Schmidt. *Zamanın Ötesinde İbn Haldun -Bir Giriş-*. Çev. Bersun Turna. İstanbul: Kutadgu Yayınları, 2022. 114 s. ISBN: 9786057198136.

FATİH MUHAMMED ÇAKMAK

Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Türkiye

Ankara Hacı Bayram Veli University, Türkiye

fatih.cakmak@hbv.edu.tr

 <https://orcid.org/0000-0003-1573-7892>

Giriş

Çalışma, Alfred Von Kremer'in Almandan çevrilen *İbn Haldun ve İslam Toplumlarının Kültür Tarihi* başlıklı kitabı ile Nathaniel Schmidt'in İngilizceden çevrilen *Tarihçi, Sosyolog ve Filozof* başlıklı kitaplarının bir araya getirilmesiyle hazırlanmış olup iki bölümden oluşmaktadır. İSAR'da araştırmacı olarak çalışmalarına devam eden Bersun Turna tarafından Türkçe tercümesi yapılan kitabın sunuşunda iki yazarın ismi birlikte yer alsa da çalışmanın içeriğinde Kremer'a ait bir bölüm, Schmidt'e ait bir bölüm yer almaktadır. *Tarihçi, Filozof ve Sosyolog* başlıklı ilk metnin müellifi 1862 İsveç doğumlu olan Nathaniel Schmidt, dilbilim ve teoloji eğitimi almış, çalışmalarını dini araştırmalar ve Sami dilleri üzerine yoğunlaştırmıştır.¹ Uzun yıllar çalıştığı Cornell Üniversitesinde Arapça derslerinde Kur'an'ın yanı sıra İbn Haldun'un *Mukaddime*'sini el kitabı olarak kullanmıştır.

İbn Haldun ve İslam Toplumlarının Kültür Tarihi başlığıyla Almandan çevrilen kitabın yazarı Avusturyalı şarkiyatçı ve devlet adamı Alfred von Kremer, 1828 yılında Viyana'da doğmuştur.² Kremer, İslam dünyasının önemli bölgeleri olan Mısır ve Suriye'de bürokratik görevler üstlenmiş; İslam Kültür Tarihi üzerine odaklanarak, bu alanda eserler vermiştir. İbn Haldun

¹ Schmidt'e ait bölüm için bkz. Alfred Von Kremer ve Nathaniel Schmidt, *Zamanın Ötesinde İbn Haldun -Bir Giriş-*, 11-56.

² Kremer'e ait bölüm için bkz. Kremer ve Schmidt, *Zamanın Ötesinde İbn Haldun*, 59-108.

üzerine ise Batı'daki ilk çalışmaları gerçekleştirmiştir. Goldziher'e göre Kremer'in çalışmaları sayesinde Avrupa'da İslam araştırmaları yeni ve modern bir safhaya geçmiştir (s. 2). Söz konusu bilgiler doğrultusunda Kremer ve Schmidt'in 19. yüzyılda Avrupa'da İbn Haldûn'un fark edilmesine katkı sunan ya da yeniden keşfine öncülük eden entelektüellerden saymanın imkânı doğmaktadır.

Her iki kitabın argümanları ve yazarlarının fikirleri, bu bakımdan İbn Haldûn merkezli araştırmalar açısından Avrupa'da bir karşılık bulmuştur. Ancak, Türkiye'de yürütülen araştırmalar açısından bakıldığında Schmidt ve Kremer'in görüşlerine ilişkin yeterli düzeyde temas durumunun olmadığı görülmektedir. Mesela, özellikle İlahiyat temel alanında yürütülen çalışmalarda önemli bir başvuru kaynağı olan *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*'nin "İbn Haldûn" maddesindeki literatür başlığında Kremer ve eserine yer verilmemiştir. Schmidt'in ise sadece ismi ve değerlendirmemize konu olan *Ibn Khaldun: Historian Sociologist and Philosopher* kitabının başlığı yer almış. Kitaba ilişkin bilgi, literatüre genel bir giriş için müracaat edilecek kitaplarından biri olma yönüyle, sınırlı tutulmuştur. Bu kapsamda, bize göre, İbn Haldûn'u kendi fikrî bütünlüğü içerisinde değerlendirmek bakımından makul yaklaşımları olan Schmidt'in eserinin Türkçe literatüre kazandırılması, Türkiye'deki araştırmacılar açısından önemli ve yeni bir gelişmedir. Böyle bir çalışmanın yakın zamanda Türkçeye çevrilmesi, Reinhart Dozy (ö. 1883) ve Arnold Toynbee (ö. 1975) gibi Türkçe literatürde karşılığı olan isimler nispetinde Schmidt'in de karşılık bulmasına vesile olması bakımından önemlidir. Aynı şekilde İbn Haldûn fikriyatına dair Schmidt'ten farklı ve tartışmalı görüşleri olan Kremer'in yaklaşımlarının müzakereye açılması, Türkiye'deki İbn Haldûn merkezli akademik diyalektiğin dinamizmi açısından kayda değerdir.

İbn Haldûn, Schmidt'in de kitapta ele aldığı üzere, Avrupa'da 17-18. yüzyılda sınırlı düzeyde tanınıyor olsa da onun fikirleri ve eserlerinin daha geniş bir şekilde tanınması ve incelenmesi 19. yüzyıla kadar beklemek zorunda kaldı (ss. 13-17). 19. yüzyılda Avrupa'daki aydınlar ve akademisyenler tarafından İbn Haldûn'un eserleri, özellikle sosyoloji, tarih felsefesi ve iktisat alanlarındaki fikirleri dikkat çekmeye ve derinlemesine incelenmeye başlandı. Bu dönemde, özellikle Joseph von Hammer-Purgstall (ö. 1856), Reinhart Dozy, Ernest Renan (ö. 1892), Arnold Toynbee gibi tarihçiler, İbn Haldûn'un çalışmalarını Avrupa akademik dünyasına tanıtmada önemli rol oynadılar. Kremer ve Schmidt'in çalışmalarını da aynı gayretin birer temsilcisi kabul etmek gerekmektedir. Bu bakımdan *Zamanın*

Ötesinde İbn Haldūn -Bir Giriş- başlıklı çeviri eserin, Türkçe literatüre kazandırılmasının Türkiye’deki İbn Haldūn araştırmaları açısından kayda değer bir katkı olduğunu zikredebiliriz.

Eserin literatüre katkısını bir başka açıdan değerlendirdiğimizde İbn Haldūn’un *Muḳaddime*’si ve ‘umrān, ‘aşabiyye, bedāvet, ḥaḍāret ile ilgili söz konusu ettikleri hususlara dair çok sayıda isme yer verildiğini belirtmek gerekir. Her iki bölümde atfedilen fikir adamları ve eserler, İbn Haldūn ve *Muḳaddime*’sine dair yapılan araştırmalarda müracaat edilen temel kaynakları oluşturmaktadır. *Muḳaddime* tercümelerindeki gayretleriyle öne çıkan Taşköprizāde Ahmed Efendi (ö. 1561), Hacı Halife/Kâtip Çelebi (ö. 1657), Şehābeddin İbn ‘Arabşah (ö. 1450) gibi klasik dönem müellifi sayılabilecek isimlerle birlikte 19. yüzyılda İbn Haldūn’un keşfedilmesine katkı sunan Hammer-Purgstall ve Dozy’ye ilave olarak, Antoine Isaac Silvestre de Sacy (ö. 1838), Tornberg (ö. 1877) gibi şarkiyatçıların fikirlerine müracaat edilmektedir. Bu yönüyle kitap, İbn Haldūn araştırmacıları açısından literal manada başvuru kaynağı olarak değerlendirilmeye açıktır.

Bölüm I: Tarihçi, Sosyolog, Filozof ve İnsan

Bu bölümde Schmidt, İbn Haldūn’un çok yönlü kişiliğini ve düşünce dünyasını incelemektedir. Öncelikle İbn Haldūn’un düşünce sisteminin ve eserlerinin keşfedilme sürecini ele almaktadır. “Tarihçi” yönü itibarıyla İbn Haldūn’un tarih yazıcılığı ve tarih anlayışını tartışmaya açmakta; bir “tarih felsefecisi” olarak onun tarih felsefesine dair görüşlerini ve tarihsel olaylara yaklaşımını müzakere etmektedir. Sosyolojinin öncüsü olması bakımından “sosyolog” sıfatıyla İbn Haldūn’un sosyolojik düşüncelerini, toplumların yapısı ve değişimine dair görüşlerini ele almaktadır. Nihayetinde devletlerin kuruluş ve yıkılışını biyolojik temeline dayandırdığı “insan” olgusu bağlamında İbn Haldūn’un insan doğasına ve insan davranışlarına dair görüşlerini irdelemektedir.

Schmidt’e göre İbn Haldūn’un eserlerinin ve özellikle *Muḳaddime*’nin, Batı’da tanınmaya başlamasıyla birlikte onun tarihçi kimliği de tartışma konusu olmuştur. İbn Haldūn’un siyaset tarihi alanında verimli bir yazar olduğu kabul edilmiş; ancak “gerçekten büyük bir tarihçi miydi?” sorusu üzerinde durulmuştur. Schmidt, bu çerçevede tarihle ilgilenen Dozy (ö. 1883), Antoine Isaac Silvestre de Sacy (ö. 1838), Michele Amari (ö. 1889), William Mac-Guckin de Slane (ö. 1878) ve August Müller (ö. 1949) gibi isimlerin İbn Haldūn’un tarihçiliğine dair farklı görüşlerini aktarmaktadır (ss. 21-22). Bu bakımdan metin, İbn Haldūn’un tarihçiliğinin Avrupalı

araştırmacılar tarafından çeşitli disiplinlerde ve farklı açılardan değerlendirildiğini ortaya koymaktadır. İbn Haldûn'un yenilikçi yönleri zikredilirken tarihçiliği ve genel görüşlerine dair eleştirel yaklaşımların da olduğu anlaşılmaktadır. Bu durum ise İbn Haldûn'un tarihçiliğinin karmaşık ve çok yönlü olduğunu ortaya koymaktadır.

Schmidt, İbn Haldûn'un "tarih kavramına ilâştirdiği mana açısından düşünülürse, bir evrensel tarih yazma amacının olmadığı", onun gayesinin "okuyucularının *Muḳaddime*'yi tahsil etmeleri" olduğunu savunmaktadır. Ona göre *Muḳaddime*, İbn Haldûn'un geniş kapsamlı sorularının başlangıç noktasıydı ve bazı genellemeleri ancak *Muḳaddime* temel alınırca mümkündü. Tekrara düşmesi ise kronikçi metodu terk etmesinin zorunlu bir sonucuydu. Farklı halkları tanıtıyor ve hikâyelerini anlatıyordu. Eğer aynı bölgede daha önce başka bir halk yaşamışsa onları tanıtıyordu. Schmidt'e göre Tornberg'in gözlemlerinden hareketle işaret ettiği üzere, bu durum metne canlılık katmış ve ilgiyi kuvvetlendirmiştir. (s. 23). Bu bağlamda Schmidt'in tespitlerinin yerinde olduğunu belirtmek gerekmektedir. *Muḳaddime* okunurken söz konusu tekrar durumu ile karşılaşılmakta; ilk etapta bu tekrarların gereksiz olduğu düşünülse de metnin bağlamı açısından söz konusu tekrarların gerekliliğine kani olunmaktadır. Ayrıca bu durumu *Muḳaddime*'nin fasılalar halinde, zaman yayılarak yazılmış olması, müellifin metinden kopması, haliyle zihni dağılmanın metne yansması olarak tekrara düşmenin kaçınılmaz hale gelmesi, şeklinde değerlendirmek de mümkündür.

Metinde, İbn Haldûn'un kronikçi tarihçilik anlayışından kopuşu temsil etmesinin yanında arşiv belgelerini kullanmaya önem vermesi gibi olumlu yönler öne çıkmaktadır. Ancak, bazı düşünürlerin İbn Haldûn'un eserlerinin hacminden veya şöhretinden etkilenmediği, eleştirel bir yaklaşımla eserlerini değerlendirdiği belirtilmektedir. Schmidt, İbn Haldûn'un payidar şöhretinin *el-İber*'e yaptığı *Muḳaddime*'ye bağlı olduğunu; burada dehası tüm ihtişamıyla ortaya çıkardığını belirtmektedir. (s. 27). Gerçekten de *Muḳaddime*, esas metin olan *el-İber*'in önüne geçmiştir. *el-İber* bir bütün olarak incelendiğinde öncesinde ya da çağında yazılmış tarih kitaplarından onu ayıran bariz yönleri bulunmadığı anlaşılır. İbn Haldûn, *el-İber*'de kendisinden önce yazılan tarih kitapları ve arşiv malzemelerini referans olarak çoğunlukla konuyla ilgili rivayetleri olduğu gibi aktarma, şerh, yorum ya da tenkit yapmadan nakletme yoluna gitmiştir. Böyle olduğundan olsa gerek, ayrıca üzerinden durulan ya da dikkat çeken bir tarih kitabı olarak öne çıkmamıştır.

Schmidt, ilgili bölümün devamında, İbn Haldûn'un İslam dünyasındaki bilimlerin, sanatların, zanaatların, ticaretin, yönetim şekillerinin ve sosyal hayatın çeşitli yönlerini kapsamlı bir şekilde ele aldığını belirtmektedir. Ancak, *Mukaddime*'nin bazı bölümlerinin ansiklopediye benzediğini söylemekte ve İbn Haldûn'un idealinde kapsamlı bir İslam medeniyeti ve tarihi yazmak olduğuna; ancak buna fırsat bulamadığına dikkat çekmektedir. İbn Haldûn'un, ansiklopedi yazarları gibi ilk ulaşılabilir bilgileri sunarak az değerlendirme yaptığını ve kaynaklarını her zaman zikretmediğini ifade etmektedir. Bize göre de doğru bir tespit olarak, her türlü eksiklik ve eleştiriye rağmen İbn Haldûn'un tarihin ilimler içerisindeki yerini, prensiplerini ve metodolojisinin mahiyetini kendi perspektifi ile masaya yatırmasının onu farklı ve özgün kılmaya yettiğine işaret etmektedir (ss. 27-28).

Schmidt'in İbn Haldûn'a dair ortaya koyduğu önemli tespitlerden bir diğeri ise İbn Haldûn-tarih felsefesi bağlamında öne çıkmaktadır:

İbn Haldûn kendisini tarihin kapsamı ve tabiatının kâşifi olarak görmüştür. Ona göre tarih insan hayatının olgularıyla ilgilenen bir bilimdir. Bu keşfi, Allah'a isnat ederek, tabii ki bunun kendisine vahyedildiğini iddia etmemiştir, sadece basitçe, eğer her bilim insan gözlemi ve tefekkürünün bir sonucuysa, Allah'ın da tarih ilminin keşfini ona nasip ettiğini öne sürmüştür (s. 29).

Gerçekten de İbn Haldûn, bu hususta çağın içinde meydana gelen değişimleri ve dönüşümleri anlayacak bir tarihçi ihtiyacının zarureti doğduğunu ve kendisinin de o tarihçi olduğunu savunmaktadır. İbn Haldûn'un böyle bir iddiada bulunmasının haklı bir gerekçesi vardır: Tarihe, ilgi alanına giren hakikatlerle uğraşan hususi bir bilim olarak bakan ilk müellif odur (s. 29).

Schmidt, İbn Haldûn'un ilmî kişiliğine dair değerlendirmesinde, onun kendisini tarih biliminin kurucusu olarak gördüğünü ve tarih ile sosyoloji arasında modern anlamda yapılan ayrımı benimsemeyeceğini ifade etmektedir. İbn Haldûn'un, tarihten hareketle insan hayatının sosyal boyutlarını inceleyen yeni bir ilim inşa ettiğini düşündüğünü vurgulayan Schmidt, bu düşünürün kendi sistemini parçalı disiplinler içinde değil, bütüncül bir yapı olarak değerlendirdiğini belirtmektedir. Bu çerçevede, İbn Haldûn'un büyük çabalarla ortaya koyduğu bu ilmi yapının modern disiplinler anlayışa göre bölünmesine karşı çıkacağı görüşündedir (s. 39). İbn Haldûn'u ısrarla sosyoloji bilimi çerçevesinde değerlendirme gayretlerine karşı çıkmaktadır. Schmidt bu yaklaşımı ile gerek kendi dönemindeki gerek

sonraki dönemlerdeki birçok Batılı ve hatta Türk akademisyenden ayrılmaktadır. Zira İbn Haldûn'un fikirlerinden ve ilgi alanlarından sosyolojiye dair başlıklar çıkarmak mümkünse bile bize göre de onu tek başına sosyoloji bilimi kapsamında değerlendirmek ve sadece "sosyolog" olarak görmek hatalı bir yaklaşımdır. İbn Haldûn, 'umrân nazariyatı bağlamında konumlandırılmalıdır. İbn Haldûn bu ilmi, yeryüzünde olup bitenlerin doğasını ve sünnetullaha uygun olarak ortaya çıkan yasaları keşfetmek üzere gelişmiş bir ilim olarak tarif etmektedir. 'Aşabiyet, bedâvet, haðâret gibi temel kavramları olan ve bunlar çerçevesinde insanın ihtiyaç, dayanışma ve yardımlaşma gibi yönlerini inceleyen; coğrafya, iklim ve bölge gibi çevresel faktörleri göz önünde bulunduran bütüncül bir disiplin olarak tarif etmektedir. Bu yönüyle 'umrân, günümüz terminolojisiyle disiplinlerarası bir yapıya sahiptir ve İbn Haldûn'un bu çerçevede bir kuram inşa ettiği söylenebilir. Kendine has kavramları ve problematikleriyle özgün bir yöntem sunan bu ilim, ne sadece tarih felsefesi ne sadece sosyoloji ne de siyaset bilimiyle sınırlandırılabilir. Aksine, bu alanların kesişiminde duran, onları aşan bir epistemolojik derinliğe sahiptir. Bu bağlamda Schmidt'in söz konusu yaklaşımının yerinde olduğunu ifade etmemiz gerekir. Zira İbn Haldûn'u tek bir disiplin içerisinde değerlendirmek, onu eksik anlamak ve tarif etmekle eş değerdir.

Schmidt, İbn Haldûn'un hayat hikâyesini ve beşerî yönlerini ele aldıktan sonra, onun zorlu bir yaşam sürecinin ardından ortaya koyduğu entelektüel başarıyı vurgulayarak değerlendirmesini tamamlamaktadır. Ona göre, toplumlarda etkili olan yapıcı güçler yalnızca kısa vadede fark edilen dönüşümleri değil, aynı zamanda düşünsel yapı üzerinde uzun vadeli etkiler yaratan unsurları da içerir. Bu bağlamda, İbn Haldûn'un kalıcı etkisi ve düşünsel mirası, tarih sahnesindeki yerini güvence altına almıştır (s. 56).

Schmidt'in İbn Haldûn'u bu denli derinlemesine incelemiş bir araştırmacı olarak, onun döngüsel tarih anlayışına dair herhangi bir görüş ya da değerlendirmeye yer vermemesi bize göre kitabın önemli bir eksikliğidir. Zira aynı süreçlerin aynı sonuçlar doğuracağı ve mahiyeti itibarıyla birbirine benzer durumların benzer şekilde tezahür edebileceğine dair döngüsel yaklaşım, İbn Haldûn'un temel paradigmalardanıdır.

Genel bir değerlendirme olarak ifade etmek gerekirse, Schmidt'in kitap boyunca yer verdiği görüşler bize göre, büyük ölçüde İbn Haldûn ve *Muqaddime*'sinin bütünlüğüne ve bağlamına uymaktadır. Schmidt bakış açısını yansıtırken eklektik, indirgemeci ya da genellemeci bir yaklaşımı sergilememektedir. Tıpkı İbn Haldûn gibi deskriptif yöntemle analizler

yapmaktadır. Böyle bir yöntemi benimsemiş olması, yukarıda yer verdiğimiz birçok hususta olduğu gibi görüşlerini teyit etmeye dönük bir değerlendirme alanı oluşturmaktadır.

Bölüm II: İbn Haldün ve İslam Toplamlarının Kültür Tarihi

Kremer, bu bölümde İbn Haldün'un İslam toplamlarının kültür tarihine dair görüşlerini çeşitli yönlerden incelemektedir. Öncelikle İbn Haldün'un hayatı ve eserleri hakkında detaylı bilgiler vermekte; akabinde ise *Muqaddime*'nin toplumsal hayata ilişkin başlıklarını ele almakta; bunlarla ilgili kendi görüşlerini beyan etmektedir. İklim ve beslenmenin fiziksel ve ruhsal gelişime etkisi çerçevesinde, İbn Haldün'un coğrafyayla iklimin insan ve toplum üzerindeki etkilerine dair görüşlerine yer vermektedir. Kırsal hayatın ideal temelleri bağlamında onun kırsal yaşam ve toplum yapısıyla ilgili fikirlerini tartışmaktadır. İbn Haldün'un farklı toplum biçimleri ve bunların özellikleri hakkındaki görüşlerine değinmektedir. Onun devletlerin doğuşu, yükselişi ve çöküşüne dair teorilerini irdelemektedir. Nihayetinde ise İbn Haldün'un düşüncelerinin genel bir değerlendirmesi yaparak ve aktüel anlamdaki önemini tartışmaktadır.

Schmidt, *Muqaddime*'yi ele alırken Kremer'in İbn Haldün'u "İslam Halklarının Kültür Tarihçisi" saydığını ifade etmektedir (s. 27). Bu bağlamda Kremer'in kaleme aldığı bölüm, bir bütün olarak incelendiğinde onun İbn Haldün'a bakışının "bir kültür tarihçisi" hüviyetinden öteye gitmediği anlaşılmaktadır. Zira Kremer'e göre İbn Haldün'un hayatı, ilmi kişiliği, *Muqaddime*'si ve fikriyatı kayda değer olsa da sadece İslam toplamlarına özgü, kültürel, yer yer nostaljik ve belirli bir coğrafya ile sınırlıdır. Kremer bu tavrıyla Schmidt'e kıyasla İbn Haldün'u kendine has bütünlüğü çerçevesinde anlamaya çalışmaktan ziyade daha dışarıdan, mesafeli ve eklektik bir yöntemle kavrama eğilimine sahip olduğu izlenimi vermektedir.

Kremer, Schmidt'i doğrulayıcı mahiyette İbn Haldün'un *Muqaddime*'sini "kültür tarihi" olarak gördüğünü, onun hayatını anlattığı bölümde ifade etmektedir (s. 61). Ona göre İbn Haldün'un kültür olarak anlattığı, Arap bedevilerin çölde sürdürdükleri hayattır. Coğrafyanın ve iklimlerin toplamların huy ve mizaçlarına etkisi hakkında bahsedilen ülkeler ve sakinleri açısından İbn Haldün'un gözlemlerinin doğruluğu kabul etmek mümkündür. Ancak kültürel vaziyetin az geliştiği bu kültür, belirli bir coğrafya ile sınırlıdır. Karakteristik tavır ve davranışlarıyla Türkler de aynı kültürün parçasıdır. Bu kültürün ortak ve genel adını "Doğu kültürü" olarak vasıflandırmak mümkündür. (s. 69). Özetle

Kremer, İbn Haldûn'un göçebe ya da şehirli olarak hayat sürmenin insan ve toplumlara etkisi bağlamındaki sınırlı bir coğrafyaya, Doğu kültüründeki insanlara, has olduğunu söylemektedir (s. 71). İşte sözünü ettiğimiz Kremer'in mesafeli ve dışarıdan bir bakışla İbn Haldûn ve *Muḳaddime*'sini yorumlamasının tipik örneklerinden biri budur. Coğrafya ve iklim konusunda İbn Haldûn'un tümevarımla elde ettiği ve günümüzde dahi geçerliliğini koruyan yaklaşımına itiraz edemeyen Kremer, bedâvet ve ḥadâret durumlarının insanların gündelik hayatlarından siyasi, ahlaki ve sosyal bakımdan tesirini belirli bir coğrafya ile sınırlandırmaktadır. Bu durumda şu sorular akla gelmektedir: Tek taraflı bakıştan kastedilen nedir? Hangi ülkeler ya da bölgelerdir? Arap şehirleri veya Türk köyleri midir? Tek taraflı olmayan coğrafyalar Avrupa'nın köyleri midir? Avusturya'nın köylerinde veya şehirlerinde yaşayan insanlar aynı ahlaki saflığa ya da bozulmuşluğa mı sahiptir? Söz konusu sorular çoğaltılabilir... Haddizatında Kremer'in görüşü İbn Haldûn'a ve mensup olduğu medeniyete dışarıdan bakan Avrupa merkezli bir yaklaşımdır ve problemlili bir yaklaşımdır.

Kremer, İbn Haldûn'un millet ve devlet anlayışının ulus devlet fikrine yakın olduğunu, İbn Haldûn'un dinin öneminin farkında olmakla birlikte dinin ulus fikri karşısında ikincil önemde olduğuna ikna olduğunu iddia etmektedir (s. 75). Bu yaklaşım ilk etapta bir Batılı şarkiyatçının fikri gibi anlaşılabilir da aslında Türkiye'de İbn Haldûn'a dair alan yazımında da bu fikir kahir ekseriyet doğru kabul edilmektedir. Oysa bu yaklaşım eksik ve hatalı bir yaklaşımdır. İbn Haldûn somut bir gerçeklik olarak varoluş temellerinde herhangi bir dini referans almayan ya da dini metafizik ön kabulü olmayan devletlerin var olduğunu ve uzun yıllar ayakta kalabildiğini kabul etse de onun "ideal devleti" dine, yani İslam hukuk ve esaslarına dayalı bir devlettir. *Muḳaddime*'nin oldukça geniş bir bölümünde Hz. Muhammed'in vefatından sonra ortaya çıkan hilafet müessesinin İslam devletleri açısından zarureti işlenmektedir. Genel olarak yönteminde betimleyici (deskriptif) bir perspektife sahip olması, onu realiteyi görmeye sevk etmiştir. Bununla birlikte ona göre vahiy ve Hz. Peygamber'in sünneti, hayatın bütün yönlerini kuşatan bir vaz' ediciliği sahiptir ve aynı bağlayıcılık din-devlet ilişkisi bağlamında da geçerlidir. Böyle bir düşünce temelinden ulus devlet fikri çıkarmak oldukça zordur. Bu çerçevede Kremer'in görüşü problemi hale geldiği gibi İbn Haldûn'u *Muḳaddime*'sindeki fikrî bütünlükten kopuk olarak Kremer

gibi Batılı şarkiyatçılardan okuyanların görüşleri de problemlili hale gelmektedir.

Metinde farklı bir detay olarak, Kremer'in Segovialı John'un (ö. 1458) 1453 yıllarında İslam'ın hızlı yükselişi ve bunun karşısında Hristiyanlığın acziyete düşmesi karşısında harekete geçtiği yönünde verdiği bilgiler kayda değerdir. Segovialı John'un Kur'an'ın yeni bir tercümesini yaptırdığını ve çağdaşı Cusali Nicholas, Jean Germain, Aeneas Silvius gibi seçkin arkadaşlarına mektuplar yazmak suretiyle onların dikkatini "Kur'an Allah kelamı mıydı, değil miydi?" sorusundan hareketle buna dönük verilecek cevaplarla İslam'ın yayılışı karşısında argümanlar geliştirmeye sevk ettiği bilgisi özellikle önemlidir. Zira bu bilgiler, İbn Haldün'un eserlerinde ve özellikle *Muqaddime*'deki kelâmi görüşlerinde farklı inançlar karşısında İslam'a dair savunmacı bir yaklaşım sergilemesinin sebebini aşikâr hale getirmektedir. John'un hareket noktası Haçlı Seferleri gibi savaş temelli mücadele yönteminin Müslümanların dinlerini değiştirmede yeterli tesire sahip olmadığıdır. Bu yüzden Kur'an'ın Allah kelamı olduğu yönündeki yaklaşım başta olmak üzere fikrî temelde ve daha barışçıl bir zeminde mücadele etmek gerektiğini savunmuş ve arkadaşlarına yazdığı mektuplarda da bu tezi işlemiştir (ss. 89-99). John'un yeni idrak ettiği bu yöntem İslam dünyasında daha erken fark edilmiştir. İbn Haldün'un 1406 yılında vefat ettiği düşünüldüğünde Müslümanların gerek fetihlerle gerek fikrî anlamda ortaya koydukları çalışmalarla karşıt inanç ve kültürlerle karşı çok yönlü bir mücadele pratiği gerçekleştirdiği bu vesile ile tekrar ortaya çıkmaktadır.

Netice itibarıyla İbn Haldün'un tarih, sosyoloji, siyaset, ekonomi ve felsefe alanlarındaki çok yönlü katkılarını ele alan kitap, İbn Haldün'un yalnızca bir tarihçi, filozof ya da siyaset düşünürü değil, aynı zamanda sosyal bilimlerin öncüsü olduğunu güçlü biçimde ortaya koymaktadır. *Muqaddime* adlı eseri bağlamında yapılan çözümlemeler, düşünürün toplum dinamiklerine dair geliştirdiği kavramsal çerçevenin (‘aşabiyye, ‘umrân, bedâvet-hadâret ayrımı vb.) hem çağını aşan bir öngörüye sahip olduğunu hem de modern sosyal teorilerle karşılaştırılabilir düzeyde derinlik barındırdığını göstermektedir.

Sonuç olarak iki farklı doğu bilimcinin görüşlerini yansıtan bu çalışma, İbn Haldün'u yeniden okuma ve onun kavram dünyasını çağdaş sosyal bilimler perspektifiyle değerlendirme açısından son derece anlamlıdır. Geçmişe dair teoriler üretirken cihanşümul bir tutum

sergileyen İbn Haldūn'un düşünce mirası, bugün hem akademik dünya hem de toplumsal analiz için canlı bir referans kaynağı olmayı sürdürmektedir. Bu bağlamda kitap, okuyucusunu sadece bir düşünürle değil, aynı zamanda zamanın ötesine ulaşabilen bir zihniyetle yüzleştirmektedir. İbn Haldūn'un çok yönlü düşünce dünyasını ve İslam toplumlarının kültür tarihine dair görüşlerini kapsamlı bir şekilde ele almakta ve müzakereye açmaktadır.